

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง ชีวิตของแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งปัตตานี มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งปัตตานี อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สืบเนื่องจากการพัฒนา ภายใต้กรอบคิดการปรับตัวของชุมชนประมงชายฝั่งในบริบทการพัฒนาการประมงไทย การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนประมงชายฝั่ง มีส่วนผลักดันหรือส่งเสริมให้เด็กเข้าสู่แรงงานอย่างไร ตลอดจนการขยายตัวของอุตสาหกรรม ธุรกิจ การค้ามีผลต่อชีวิตแรงงานเด็กอย่างไร ในฐานะที่แรงงานเด็กเป็นมนุษย์ที่ย่อมมีความรู้สึกนึกคิด มีศักยภาพในการเลือกใช้ช่องทางต่าง ๆ ที่พอมืออยู่ในการดำรงชีวิต แรงงานเด็กเหล่านี้คิด รู้สึกต่อชีวิตการทำงานอย่างไรและ มีการบริโภคจากรายได้ได้อย่างไรบ้าง

ผู้วิจัยได้เน้นวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักและได้ใช้วิธีการเชิงปริมาณเป็นส่วนเสริม โดยได้เลือกชุมชนประมงชายฝั่งอ่าวปัตตานีเป็นกรอบกว้าง ๆ ด้วยเหตุผลว่าชุมชนประมงชายฝั่งอ่าวปัตตานีได้รับผลกระทบจากการพัฒนาการประมงเชิงพาณิชย์มากกว่าชุมชนประมงชายฝั่งอื่น ๆ ในจังหวัดปัตตานีด้วยกัน อีกทั้งอยู่ใกล้กับตัวเมืองปัตตานีอันเป็นศูนย์รวมตลาดแรงงาน เศรษฐกิจ การค้าของจังหวัด

ในการเลือกชุมชนเป้าหมาย ผู้วิจัยได้ลงไปสำรวจชุมชนประมงชายฝั่งอ่าวปัตตานีเป็นการเบื้องต้น เพื่อเป็นข้อมูลในการพิจารณาเปรียบเทียบความเหมาะสมและความเป็นไปได้ในการเก็บข้อมูลได้อย่างถูกต้อง โดยมีหลักเกณฑ์กว้าง ๆ ก็เป็นชุมชนประมงชายฝั่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองซึ่งเป็นแหล่งงานมากนับ เป็นชุมชนชนบทที่มีสภาพสังคมแบบดั้งเดิมพอสมควร มีแรงงานรับจ้างที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านและมีแรงงานเด็กในหมู่บ้านเพียงพอที่จะเก็บข้อมูล ตลอดจนโอกาสและความเป็นไปได้ในการเข้าถึงข้อมูล

ก่อนที่จะตัดสินใจเลือกพื้นที่ศึกษา ผู้วิจัยได้ลงไปสำรวจพื้นที่จริงและแลกเปลี่ยนข้อมูลกับผู้รู้มาเปรียบเทียบกันว่าพื้นที่ใดมีความเหมาะสม สอดคล้องที่จะเลือกเป็นพื้นที่ในการศึกษามากที่สุด ซึ่งข้อสรุปขั้นสุดท้ายผู้วิจัยได้เจาะจงเลือกหมู่บ้านบางปลาหมอ หมู่ที่ 2 ตำบลรูสะมิแล อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี เนื่องจากพบว่าหมู่บ้านดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีบริบทของชุมชนมีความสอดคล้องกับกรอบแนวคิดหลายมากที่สุด ทำให้พื้นที่ดังกล่าวมีคุณสมบัติที่สามารถนำไปสู่การเก็บข้อมูลต่างๆ เพื่อการอธิบายปรากฏการณ์สังคมตามปัญหาที่กำหนดไว้เป็นอย่างดี

เมื่อได้คัดเลือกพื้นที่แล้ว ผู้วิจัยได้เข้าไปพบผู้นำหมู่บ้านเพื่อชี้แจงวัตถุประสงค์และขอความร่วมมือในการแนะนำผู้รู้แหล่งข้อมูล ในการเก็บข้อมูลผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บข้อมูล 4 ส่วน คือ

ส่วนแรก เป็นสำรวจเอกสารเพื่อศึกษาถึงการพัฒนาการประมงไทยที่ผ่านมาและผลกระทบต่อชุมชนประมงชายฝั่ง รวมทั้งการปรับตัวของชาวบ้านในชุมชนประมงชายฝั่งอ่าวปัตตานีและในหมู่บ้านบางปลาหมอ

ส่วนที่สอง เป็นการสำรวจครัวเรือนทุกครัวเรือน โดยใช้วิธีการสำรวจด้วยแบบสอบถาม ซึ่งเป็นการเก็บข้อมูลพื้นฐานเชิงปริมาณของครัวเรือนในด้านต่าง ๆ เช่น เพศ อายุ ของสมาชิกในครัวเรือน รายได้ รายจ่าย ภาวะการทำงาน เป็นต้น จากการสำรวจครัวเรือนในชุมชนบางปลาหมอ มี 94 ครัวเรือน โดยมีความแตกต่างจากข้อมูลเอกสารของอบต.รูสะมิแล ซึ่งมีจำนวน 133 ครัวเรือน ผู้วิจัยจึงได้ตรวจสอบจากเอกสารแหล่งอื่น ๆ ประกอบกันคือ กชช 2 ก จังหวัดปัตตานี ปี 2546 มี 79 ครัวเรือน และธรรมศักดิ์ นับทอง (2545) มี 86 ครัวเรือน ผู้วิจัยได้สำรวจครัวเรือนใหม่ และนับเป็นรายครัวเรือน แม้ว่าเป็นครัวเรือนที่แยกออกมาจากบ้านเดิม โดยไม่มีเลขที่บ้านหรือ ได้กินบ้านเดิมเป็นสัดส่วนต่างหากก็ตาม

ส่วนที่สาม เป็นการเก็บข้อมูลทางด้านแรงงานเด็ก ใช้วิธีการสัมภาษณ์แรงงานเด็กที่ได้จากการสำรวจครัวเรือน และสัมภาษณ์ผู้ปกครองของแรงงานบางส่วนด้วย ในการสัมภาษณ์แรงงานเด็กนี้ ผู้วิจัยค่อนข้างจะประสบปัญหาการสัมภาษณ์เก็บข้อมูลพอสมควร ด้วยข้อจำกัดที่กลุ่มตัวอย่างเป็นเด็ก การให้ข้อมูลความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ จึงทำได้น้อยและค่อนข้างยาก อีกทั้งแรงงานเด็กในหมู่บ้านที่พอจะเก็บข้อมูลได้จะเป็นผู้หญิงทั้งหมด ซึ่งแรงงานเด็กเหล่านั้นจะทำงานคัปลาด ช่อมอวนและทำงานในร้านขายอาหาร ทั้งนี้เพราะเด็กผู้ชายส่วนใหญ่จะทำงานกับครัวเรือน เช่นทำการประมง ซึ่งไม่เข้าข่ายกลุ่มเป้าหมายตามคตินิยมของแรงงานเด็กที่ได้กล่าวไว้ในนิยามศัพท์ปฏิบัติการ และแรงงานเด็กผู้ชายที่ทำงานรับจ้างส่วนใหญ่จะทำงานนอกหมู่บ้านไกล ๆ ไม่ค่อยกลับบ้าน จึงไม่อาจติดตามสัมภาษณ์ได้ และที่สำคัญจากการที่ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นและได้สอบถามจากชาวบ้านนั้น เด็กผู้ชายที่เจอในหมู่บ้านว่างงานเป็นส่วนใหญ่

การที่แรงงานเด็กเหล่านี้เป็นผู้หญิง ทำให้การพูดคุยให้สัมภาษณ์จะประสบปัญหาเกิดความเหนียวอาย ไม่ค่อยพูดคุยมากนัก ผู้วิจัยจึงแก้ปัญหาโดยขอให้ญาติพี่น้องของแรงงานเด็กหรือผู้รู้จักนั่งคุยเป็นเพื่อน แต่ก็แก้ปัญหาได้เป็นบางครั้ง ทั้งนี้เพราะญาติพี่น้องของแรงงานเด็กหรือผู้รู้จักไม่ค่อยมีเวลาว่างและส่วนใหญ่ญาติพี่น้องหรือคนรู้จักจะเป็นผู้พูดคุยให้ข้อมูลเอง ซึ่งทำให้ไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลในส่วนความรู้สึกนึกคิดของแรงงานเด็กเหล่านั้นได้ ผู้วิจัยจึงได้ขอความช่วยเหลือจากนักศึกษาผู้หญิงระดับปริญญาตรี เข้าไปเป็นเพื่อนพูดคุยสร้างความคุ้นเคย โดยผู้วิจัยเป็นผู้สัมภาษณ์หลักและให้นักศึกษาเป็นผู้ช่วยจับบันทึก และใช้วิธีการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมในการศึกษาสภาพการทำงานของแรงงานเด็กที่สามารถเข้าถึงได้ คือแรงงานเด็กคัปลาด

ส่วนที่สี่ เป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักหรือผู้รู้ในหมู่บ้านเพื่อให้ได้ข้อมูลของชุมชน ใช้วิธีการเลือกตัวอย่างแบบสโนว์บอลล์ (Snowball sampling) โดยคำนึงถึงความหลากหลายของการให้ความหมายตามลักษณะที่แตกต่างกันของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นความแตกต่างกันตามบทบาท หน้าที่ ความรับผิดชอบ อายุ เพศ อาชีพ ฯลฯ ซึ่งบุคคลเหล่านี้สะท้อนออกมาตามมุมมองของตน และนำข้อมูลที่ได้มาเชื่อมโยง สร้างและจัดหมวดหมู่เข้าด้วยกัน เพื่อกำหนดผู้รู้หรือผู้ให้ข้อมูลหลักรายต่อไป ดังนั้นการเลือกผู้รู้หรือผู้ให้ข้อมูลหลักจึงเป็นการระบอย่างกว้าง ๆ เป็นเบื้องต้นก่อน โดยไม่เจาะจงจะเก็บจากใคร ลักษณะใดหรือต้องการข้อมูลจำนวนเท่าใด ข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลรายแรกนั้นจะเป็นข้อมูลที่ชี้ให้เห็นถึงผู้ให้สัมภาษณ์รายอื่น ๆ เมื่อได้ข้อมูลเพิ่มเติมจะนำมาวิเคราะห์ ตีความเพื่อสร้างและจัดหมวดหมู่กลุ่มมโนทัศน์เหล่านั้นออกเป็นคุณสมบัติหรือมิติต่าง ๆ แล้วเลือกผู้ให้สัมภาษณ์รายต่อไป กระบวนการเช่นนี้จะดำเนินต่อไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งพบว่าข้อมูลที่ได้มานั้นเป็นมโนทัศน์ที่เริ่มเป็นแบบแผนที่ซ้ำกันและแน่นอน แม้ว่าจะมีข้อมูลเพิ่มเติมอีกก็มีได้ให้มโนทัศน์ที่แตกต่างออกไป ซึ่งเป็นจุดอิ่มตัวแล้วกระบวนการเก็บข้อมูลจึงยุติลง

การวิเคราะห์ข้อมูลในส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงปริมาณจากการสำรวจ จะเป็นในรูปแบบตารางค่าร้อยละ และในส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นการประมวลและวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับแนวคิดและทฤษฎี ในลักษณะที่นำข้อมูลที่มีอยู่มาแยกส่วนหรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการตีความ (interpretation) แล้วอธิบายด้วยการเชื่อมโยงเข้ากับกรอบคิด โดยคำนึงถึงเงื่อนไขและบริบทที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับประเด็นที่ศึกษา ซึ่งจะสามารถสะท้อนความจริงของชีวิตแรงงานเด็กในหมู่บ้านบางปลาหมอในแง่มุมต่าง ๆ ได้มากที่สุด ด้วยเหตุนี้กระบวนการประมวลและวิเคราะห์ข้อมูลจึงต้องดำเนินไปควบคู่กับการเก็บข้อมูล พร้อมทั้งมีการตรวจสอบข้อมูลจากแหล่งอื่น

สรุปผลการวิจัย

1. แรงผลักดันจากครัวเรือนและชุมชน

ภายใต้กรอบคิดการปรับตัวของชุมชนประมงชายฝั่งในบริบทการพัฒนาการประมงไทย และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจ ตลอดจนการขยายตัวของธุรกิจการค้า ความเจริญในด้านต่าง ๆ ของชุมชนเมือง สภาพความแตกต่างที่ไร้ความสมดุลระหว่างเมืองกับชนบท จะเห็นได้ว่าภายใต้ความได้เปรียบของทุน เทคโนโลยี และความสามารถในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จาก

ทรัพยากรของชุมชนเมืองและภาคการประมงพาณิชย์ ส่งผลกระทบต่อชุมชนประมงชายฝั่งที่มีความเสียเปรียบในด้านต่าง ๆ ทรัพยากรที่ร่อยหรอลงได้ส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนประมงชายฝั่งในการดำรงวิถีชีวิตบนพื้นฐานการประกอบอาชีพประมงชายฝั่ง

ภายใต้สภาพเช่นนี้ชาวบ้านบางปลาหมอมีการปรับตัวด้านต่าง ๆ เพื่อรักษาฐานการผลิตจากการพึ่งพาทรัพยากรสัตว์น้ำ ไม่ว่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนเครื่องมือ การใช้ทุน และเวลาในการประมงมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านก็ได้ประกอบอาชีพหลากหลายมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงปลาในกระชัง การค้าขาย เปิดร้านขายของชำ ร้านกาแฟ เป็นต้น ซึ่งรายได้จากการทำงาเหล่านี้สามารถเป็นรายได้ที่มากพอ จนบางครั้งเรือยนต์ได้ยึดอาชีพเหล่านี้เป็นอาชีพหลักและยกเลิกการประมงอย่างสิ้นเชิง ทำให้สัดส่วนผู้ประกอบการอาชีพประมงลดลงอย่างมาก

ในอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านที่ไม่มีทุนและ โอกาสการเข้าถึงแหล่งทุนเพียงพอ ก็ยังคงประกอบอาชีพประมงต่อไปภายใต้ข้อจำกัดต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนในการปรับเปลี่ยนเครื่องมือ หรือการลงทุนในอาชีพอื่น ๆ ชาวประมงเหล่านี้ก็ยังคงประกอบอาชีพประมง โดยมีการปรับเปลี่ยนเครื่องมือบ้าง เช่น อวนลอยกุ้งชั้นเดียวเปลี่ยนเป็นสามชั้น ใช้เวลาในการประมงนานขึ้น แต่ภาวะที่ทรัพยากรร่อยหรอลงนั้น หลายครั้งที่หลายคนจับสัตว์น้ำได้เพียงหยิบมือพอเป็นกับข้าวในแต่ละวัน ไม่คุ้มทุน และบางครั้งหลาย ๆ คนยอมเสี่ยงกับถูกจับเมื่อละเมิดเขตการทำประมงอวนรุน เกือบทุกครัวเรือนประมงหากจนมีการปรับตัวโดยมีสมาชิกในครัวเรือนทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้น โดยเฉพาะงานรับจ้างต่าง ๆ สภาพความไม่มั่นคงในอาชีพและฐานการผลิตที่เคยเป็นรายได้หลัก ไม่อาจพึ่งเป็นรายได้ที่พอจะจุนเจือต่อไป กลายเป็นแรงผลักดันให้ชาวบ้านชวนขยายการทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้น โดยเฉพาะ งานรับจ้างซึ่งใช้ทักษะต่ำ และสมาชิกวัยเด็กส่วนหนึ่งได้ออกไปทำงานรับจ้างในเมือง

ในขณะที่เดียวกันความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและธุรกิจ การค้าต่าง ๆ ในเมือง โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรมต่อเนื่องการประมง ไม่ว่าจะเป็นงานในโรงงานอุตสาหกรรมต่อเนื่องประมงต่าง ๆ โดยที่งานคัดปลาและซ่อมอวนได้กลายเป็นฐานรายได้ที่สำคัญของหลาย ๆ ครัวเรือนที่มีสมาชิกในครัวเรือนเข้าไปทำงานรับจ้างดังกล่าว บางครัวเรือนมีสมาชิกทำงานดังกล่าว 2 - 3 คน บางครัวเรือนก็มีถึง 4 - 5 คน และในจำนวนนั้นก็มีแรงงานที่ยังอยู่ในวัยเด็ก

การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมต่อเนื่องประมงก่อให้เกิดความต้องการแรงงานจำนวนมาก โดยเฉพาะงานคัดปลาและงานซ่อมอวนซึ่งเป็นงานที่ไม่ต้องใช้ทักษะมาก ได้กลายเป็นปัจจัยที่ดึงดูดแรงงานเด็กในชุมชนบางปลาหมอเข้าไปทำงาน ซึ่งแรงงานเด็กเหล่านี้มีการศึกษาค่ำ ไม่มีทักษะการประกอบอาชีพนัก

แต่อย่างไรก็ตาม สภาพการพึ่งพาทรัพยากรจากการประมงที่ไม่สามารถพึ่งพิงเป็นแหล่งรายได้อันมั่นคงเพียงพอ และกลายเป็นปัญหาเศรษฐกิจที่สำคัญของชาวบ้านบางปลาหมอ ตลอดจนสภาพความเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและธุรกิจการค้าในเมืองที่เป็นแหล่งงานรองรับแรงงานจากชนบทนั้น ไม่ได้เป็นปัจจัยหลักและปัจจัยดึงดูดที่เป็นมูลเหตุของแรงงานเด็กในชุมชนบางปลาหมอเพียงแง่มุมเดียว สิ่งที่ต้องพิจารณาเป็นปัจจัยประกอบกันคือ ท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจที่มีบริบทให้สมาชิกทุกคนในครัวเรือนต้องมีส่วนร่วมช่วยทำงานแบ่งเบาภาระครอบครัวที่จริงแต่แรงงานเด็กเหล่านั้นก็ยังอยู่ในวัยเรียน ดังนั้นบริบททางการศึกษาก็เป็นปัจจัยที่มีส่วนสำคัญเช่นกัน

ในบริบททางการศึกษานั้น ผลการวิจัยพบว่าสภาพการศึกษาของชาวบ้านบางปลาหมอซึ่งอยู่ในระดับต่ำเป็นส่วนใหญ่ การที่ในหมู่บ้านมีเพียง โรงเรียนประถมศึกษาเปิดสอนแค่เพียงระดับประถมศึกษาปีที่สี่ เป็นข้อจำกัดอย่างมากต่อการศึกษาของชาวบ้านบางปลาหมอ โดยเฉพาะครัวเรือนที่มีฐานะยากจนส่วนใหญ่จะส่งบุตรหลานเรียนจบแค่ประถมศึกษาปีที่สี่ นั่นเป็นเพราะว่าไม่สามารถส่งบุตรหลานเรียนต่อในระดับสูงได้ ทั้งนี้การเรียนถึงระดับประถมศึกษาปีที่สี่นั้นทางโรงเรียนจะช่วยเหลือด้านเสื้อผ้าและอุปกรณ์การเรียน เมื่อจบประถมศึกษาปีที่สี่ต้องไปเรียนต่อในระดับประถมศึกษาปีที่ห้าถึงประถมศึกษาปีที่หกในโรงเรียนชุมชนบ้านโคกม่วงซึ่งอยู่ในหมู่บ้านถัดไปไม่ไกลมากนัก และต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ทำให้หลายครัวเรือนไม่ส่งบุตรหลานเรียนต่อ เด็กบางคนที่ยังเรียนต่อในระดับประถมศึกษาปีที่ห้าก็ออกจากโรงเรียนกลางคัน เนื่องจากครอบครัวไม่มีเงินพอที่จะส่งเสียและตัวเด็กเองไม่ยอมเรียนต่อ ตลอดจนมีน้อง ๆ หลายคนที่กำลังศึกษาเช่นกัน

อีกทั้งผู้ปกครองไม่เข้มงวดกับการศึกษาของบุตรหลาน ทั้ง ๆ ที่โรงเรียนอยู่ใกล้บ้าน แต่ก็มีเด็กหลายคนที่ไม่ยอมเรียน ตลอดจนทัศนคติต่อการศึกษาของผู้ปกครองเองก็เป็นมูลเหตุสำคัญ การที่ประชากรวัยเด็กมีการศึกษาดำ เรียนต่อเป็นส่วนน้อยนั้น ไม่ได้เกิดความรู้สึกรู้สึกว่าเป็นเรื่องที่แปลกหรือเป็นปมด้อยแต่อย่างใด หากแต่เป็นเรื่องที่เคยชิน เพราะผู้ปกครองเองส่วนใหญ่ก็เรียนจบแค่ระดับประถมศึกษา อัตรการออกจากโรงเรียนกลางคันของประชากรวัยเด็กอายุ 6 - 17 ปี มีสัดส่วนที่ค่อนข้างสูง (ดูตาราง 21) และเด็กที่ออกจากโรงเรียนกลางคันส่วนใหญ่มีการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่สี่เท่านั้น (ดูตาราง 22) อนาคตของเด็ก ๆ ที่กำลังเรียนนั้นมีเพียงเด็ก ๆ ในครัวเรือนฐานะดีและฐานะปานกลางเท่านั้นที่มีโอกาสเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายหรือสูงกว่า ในขณะที่ครัวเรือนที่มีฐานะยากจนเกือบร้อยละ 80 มีโอกาสเรียนแค่ระดับประถมศึกษาเท่านั้น (ดูตาราง 25)

ในขณะที่วัยเด็ก ๆ เองหลายคนมีทัศนคติต่อการศึกษาในแง่ลบหรือแทบไม่เห็นอนาคตของตัวเองในการให้ความสำคัญของการศึกษาในระดับสูง โดยเฉพาะเด็ก ๆ ที่ทำงานรับจ้าง เด็ก ๆ

เหล่านี้ก็ออกจากโรงเรียนกลางคันนอกจากด้วยเหตุผลฐานะทางเศรษฐกิจแล้ว การที่เด็ก ๆ ไม่อยากเรียนต่อเพราะค่อนข้างแน่ชัดว่าตัวเองไม่มีโอกาสได้เรียนในระดับสูง แรงงานเด็กเหล่านี้จึงเรียนแค่ระดับประถมศึกษาเท่านั้น บางคนเรียนถึงแค่ประถมศึกษาปีที่สี่ เพราะคิดว่าแม้ว่าจะเรียนต่อถึงระดับประถมศึกษาปีที่หก แต่ถ้าไม่มีโอกาสเรียนต่อก็ไม่ต่างกันกับการเรียนจบเพียงแค่ระดับประถมศึกษาปีที่สี่เท่าไหนก็ หรือหากว่าได้เรียนถึงระดับมัธยมศึกษาแต่ก็ไม่มีโอกาสเรียนได้สูงกว่านั้น ก็เป็นการเสียค่าใช้จ่าย เสียเวลาทำงาน อีกทั้งเมื่อเรียนจบแล้วโอกาสในการทำงานก็แทบไม่ต่างกับคนที่เรียนน้อยกว่า ซึ่งส่วนใหญ่แล้วก็ออกมาทำงานรับจ้างหรือว่างงานอยู่กับบ้านเฉย ๆ

นอกจากนี้ ทางด้านผู้ปกครองเองก็เห็นว่า การให้เด็กอยู่ในโรงเรียนหลายปี ในภาวะที่ฐานะของครัวเรือนไม่อาจส่งเสียให้เรียนในระดับสูง ๆ นั้น ให้ผลตอบแทนไม่คุ้มกับการใช้จ่าย และเป็นการเสียเวลา ประสบการณ์ได้สอนให้ชาวบ้านคิดว่า แม่จะส่งเสียบุตรหลานเรียนหนังสือจนจบภาคบังคับหรือสูงกว่า แต่ถ้าไม่สามารถส่งลูกเรียนได้สูง ๆ จนสามารถออกมาทำงานดี ๆ ได้ เมื่อจบออกมาก็ยังต้องทำงานรับจ้างหรือประกอบอาชีพแบบเดิม ๆ ดังนั้น เมื่อเทียบกับการให้เด็กออกจากโรงเรียนกลางคันหรือเมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้วทำงานหารายได้ ก็เป็นประโยชน์ต่อเด็กและครัวเรือนโดยไม่ต้องรออีก 2 - 3 ปี จะเห็นได้ว่าครัวเรือนให้เด็กออกจากโรงเรียนนั้น ไม่เพียงแต่ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ทัศนคติของครัวเรือนต่อการศึกษาของบุตรที่ไม่ค่อยส่งเสียบุตรหลานให้เรียนหนังสือในระดับสูง ก็มีผลสำคัญที่ผลักดันให้เด็ก ๆ ออกจากโรงเรียนเข้าไปทำงานรับจ้างในแหล่งงานต่าง ๆ

แม้แรงงานเด็กที่เป็นกลุ่มตัวอย่างในการวิจัยนี้เป็นแรงงานเด็กเพศหญิงทั้งหมด ซึ่งเป็นเพราะด้วยข้อจำกัดในการเข้าถึงแรงงานเด็กเพศชายที่ไปทำงานไกลบ้าน และไม่ค่อยกลับบ้าน แต่กลุ่มแรงงานเด็กเพศชายก็มีสัดส่วนน้อยกว่ามาก และเด็กผู้ชายที่เจอในหมู่บ้านส่วนใหญ่ก็ว่างงาน อีกทั้งในส่วนเด็กผู้ชายที่ทำงานส่วนใหญ่จะทำงานประมงหรือเลี้ยงปลาที่ครัวเรือน ซึ่งไม่เข้าข่ายตามคำจำกัดความของแรงงานเด็กที่ได้นิยามไว้ในนิยามศัพท์ปฏิบัติการ แต่ส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการที่ครัวเรือนยินยอมให้เด็กออกจากโรงเรียนไปทำงานรับจ้างในเมืองนั้น ปัจจัยด้านสถานภาพทางเพศของเด็กนั้น ไม่ได้เป็นเหตุผลสำคัญในการตัดสินใจให้เด็กออกจากโรงเรียน และการที่ครัวเรือนให้เด็กออกไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้าง ก็เป็นช่องทางการปรับตัวของครัวเรือนเหล่านี้ในการหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ซึ่งต้องพึ่งพาการทำงานของสมาชิกในครัวเรือนหลาย ๆ คน โดยที่ประเด็นเกี่ยวกับบทบาทหญิงชาย ตั้งแต่เดิมนั้น ในชุมชนมุสลิมทั่วไปส่วนใหญ่แล้วไม่นิยมให้ผู้หญิงทำงานนอกบ้าน ไม่ได้เป็นข้อจำกัดอีกต่อไป กลายเป็นปกติสามัญแม้ว่าจะยังอยู่ในวัยเด็กก็ตาม

2. ความรู้สึกนึกคิดต่อการทำงาน

การพิจารณาในส่วนทางด้าน การเปลี่ยนแปลงของชุมชนและทางด้านครัวเรือน แม้ว่าจะทำให้เข้าใจถึงปัจจัยทางด้านชุมชนและครัวเรือน ที่มีส่วนผลักดันหรือส่งเสริมให้เด็กเข้าสู่แรงงานได้อย่างไร แต่ในฐานะที่แรงงานเด็กเหล่านั้นเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิด การทำความเข้าใจชีวิตแรงงานเด็กจึงย่อมที่จะต้องพิจารณาทัศนคติต่อการทำงานของแรงงานเด็กด้วย ซึ่งเป็นการพิจารณาว่าแรงงานเด็กคิด รู้สึกหรือคาดหวังอย่างไรจากการทำงานต่อชีวิตตัวเองและครอบครัว แรงงานเด็กคิดอย่างไรต่อ โอกาสและสู่ทางการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงฐานะเป็นอยู่ของตนเองและครอบครัว

การที่แรงงานเด็กออกไปทำงานรับจ้าง เป็นการใช้เวลาว่างหารายได้เป็นของตัวเอง แม้ว่าจะเป็นงานที่ต้องอดหลับอดนอน ทำงานไม่เป็นเวลา ในสภาพมีกลิ่นเหม็นครวปตาและมีความชื้นแฉะ อย่างงานรับจ้างคัดปลา และงานที่ต้องนั่งทำงานเป็นเวลานานอย่างงานซ่อมอวน ตลอดจนการทำงานวันละหลายชั่วโมงในร้านอาหาร ในความรู้สึกของแรงงานเด็กเหล่านี้ก็เป็นการดีกว่าที่อยู่กับบ้านไม่มีรายได้ไว้ใช้จ่าย และงานดังกล่าวก็เป็นงานง่าย ๆ ที่คนเรียนหนังสือน้อยพอจะทำได้ อีกทั้งการพึงแต่รายได้ของครัวเรือนหรือการแบมือขอจากผู้ปกครองซึ่งบางครั้งก็ไม่มีเงินให้ นั่น ในความรู้สึกของแรงงานเด็กเหล่านี้แล้ว การออกไปทำงานรับจ้างจึงเป็นการหาทางออกจากข้อจำกัดในการพึ่งแต่รายได้จากครัวเรือน หรือสภาพที่แรงงานเด็กกล่าวว่า “ได้บ้าง ไม่ได้บ้าง” หรือ “ถูกบ่น” เมื่อขอเงินเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเมื่อมีความอยากซื้ออยากได้สินค้าที่ค่อนข้างมีราคาแพง

นอกจากนี้ การออกไปทำงานรับจ้างในความคิดของแรงงานเด็กก็ สะท้อนถึงรากฐานของปัญหาความไม่มั่นคงในอาชีพที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งไม่มีงานที่ก่อให้เกิดรายได้รองรับเด็ก ๆ ที่ออกจากโรงเรียน การออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน เป็นการอาศัยโอกาสและช่องทางจากการขยายตัวของแหล่งธุรกิจการค้าในตัวเมือง ซึ่งมีความต้องการทางด้านแรงงานที่มีทักษะต่ำ โดยเฉพาะงานที่เกี่ยวข้องกับภาคการประมงพาณิชย์ เช่น งานคัดปลา งานรับจ้างซ่อมอวน แรงงานในหมู่บ้าน ทั้งสตรีและเด็กจะใช้ความรู้และทักษะที่ได้รับการถ่ายทอดหรือเคยทำงานให้กับครัวเรือน ไปทำงานรับจ้างงานเหล่านั้น

อย่างไรก็ตามนอกเหนือจากเหตุผลต่าง ๆ ที่ทำให้แรงงานเด็กออกไปทำงานรับจ้างดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ความรู้สึกนึกคิดในชีวิตการทำงานรับจ้างของแรงงานเด็ก ก็สะท้อนถึงการยอมรับสภาพของตัวเอง ที่ไม่มีทางเลือกที่ดีกว่าในการยกฐานะความเป็นอยู่ของตัวเองภายใต้ข้อจำกัดต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการที่เรียนน้อย ความเป็นเด็กพิการ และแม้ว่าแรงงานเด็กจะไม่ชอบงานที่ทำได้ตามแต่ก็คิดว่าไม่มีทางเลือกอื่นอีกแล้ว

ในขณะที่เดียวกัน แรงงานเด็กก็รับรู้ถึงผลกระทบจากงานที่ตนเองทำอยู่ ไม่ว่าจะเป็นสภาพของสถานที่ทำงานซึ่งท้อและ เบียดขิ้น เหม็นกลิ่นคาวปลาและต้องทำงานอย่างอดหลับอดนอน ตลอดจนพฤติกรรมของบางคน que แสดงอาการปิดจุกต่อแรงงานเด็กคัดปลาซึ่งสื่อถึงความรู้สึกเชิงลบต่อแรงงานเด็กเหล่านั้น รวมทั้งการนั่งทำงานนาน ๆ อย่างงานซ่อมมวน การทำงานต่อเนื่องหลายชั่วโมงในร้านอาหาร ตลอดจนการทะเลาะการปฏิบัติศาสนกิจที่สำคัญคือการระหมาด แต่ในภาวะที่ไม่มีทางเลือกอื่นใดที่ดีกว่านี้ ในส่วนของแรงงานคัดปลานั้นเห็นว่าการทำงานร่วมกับเพื่อน ๆ ในหมู่บ้านเดียวกัน ได้พูดคุยกันก็ทำให้รู้สึกสนุกกับงาน และการที่นายจ้างให้ปลาติดมือกลับบ้านด้วย แม้อาจจะดูเล็กน้อยก็ทำให้แรงงานเด็กเหล่านี้พึงพอใจกับงานที่ทำอยู่บ้าง

ในอีกด้านหนึ่ง แรงงานเด็กหลาย ๆ คนก็ต้องการปรับเปลี่ยนงานหรือแสวงหาทางเลือกในการทำงานที่ดีกว่า ตลอดจนหาอาชีพเสริมเพื่อมีรายได้มากขึ้น มีสภาพความเป็นอยู่ดีขึ้น เช่น งานทำขนมขาย งานรับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า งานขายของชำ และเด็กบางคนก็อยากทำงานในร้านค้าในเมืองหรือห้างสรรพสินค้าในเมือง

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าแรงงานเด็กหลาย ๆ คนคาดหวังกับการเปลี่ยนแปลงที่อยากทำงานอื่น ๆ ที่ดีกว่าบ้าง แต่แรงงานเด็กเหล่านี้ทำงานมีรายได้ไม่มาก และไม่ทำงานทุกวัน รายได้จากการทำงานรับจ้างที่ไม่แน่นอนอย่างงานคัดปลา ตลอดจนงานซ่อมมวน งานลูกจ้างในร้านอาหาร ต่างก็เป็นงานที่มีรายได้น้อย อีกทั้งการใช้จ่ายในด้านต่าง ๆ นั้นต่างก็เป็นข้อจำกัด รายได้น้อยนิดจึงไม่เพียงพอที่ก่อให้เกิดการลงทุนใหม่หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนงานที่ดีกว่า เด็กหลายคนแม้ว่าจะมีความคาดหวังหรืออยากทำงานอิสระของตนแต่ก็พูดว่า “มันยาก” หรือ “ไม่คาดหวังอะไรมาก”

นอกจากนี้ การที่แรงงานเด็กเรียนหนังสือน้อย แม้ว่าจะคิดเปลี่ยนงานเป็นการทำงานในห้างสรรพสินค้าหรือร้านค้าในเมืองก็เป็นข้อจำกัดที่แรงงานเด็กยอมรับว่า “คงไม่มีใครจ้าง” จึงไม่แปลกที่ในอีกด้านหนึ่งยังมีแรงงานเด็กหลายคนที่ไม่คาดหวังกับการดิ้นรนแสวงหางานใหม่ หรือทางเลือกอื่นเพื่อยกฐานะความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นกว่าเดิม

ความคาดหวังในการยกฐานะความเป็นอยู่ การปรับเปลี่ยนงานที่ดีกว่า ตลอดจนการรับรู้ถึงผลกระทบและข้อจำกัดต่างที่ได้กล่าวมานั้น แสดงให้เห็นว่าแรงงานเด็กไม่ใช่เพียงคนที่คิดแต่ขายแรงงานแลกค่าจ้างเท่านั้น หากแต่ยังเป็นคนที่มีความรู้สึกนึกคิด เป็นคนที่มีศักยภาพในการเรียนรู้และปรับเปลี่ยน โดยเฉพาะความพยายามในการต่อสู้แสวงหาและเลือกวิถีการ รู้จักเลือกู่ทางต่าง ๆ เพื่อให้ตนเองและครอบครัวดำรงอยู่ต่อไปได้ในสภาพที่ถูกกำหนดหรือต้องพึ่งพิงจากโครงสร้างหรือระบบเศรษฐกิจและสังคมภายนอก แม้ว่ามีแรงงานเด็กหลายคนไม่คาดหวังกับการดิ้นรนและแสวงหางานใหม่ทางเลือกอื่นเพื่อยกฐานะความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นกว่าเดิม แต่ก็ก็เป็นคนที่รับรู้และมีความตระหนักถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อตนเองเช่นกัน

3. แบบแผนการบริโภค

งานรับจ้างในเมืองแม้ว่าจะมีรายได้ไม่มากนัก แต่ก็ยังเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของเด็กในหลายครัวเรือน ซึ่งแรงงานเด็กสามารถใช้จ่ายและซื้อหาสิ่งของที่ต้องการ ในด้านหนึ่งไม่อาจปฏิเสธได้ว่าสังคมเมืองและสภาพความเป็นอยู่ของคนในเมือง ตลอดจนการขยายตัวของตลาดสินค้าต่าง ๆ ที่เข้าถึงชุมชนทุกที่ ย่อมส่งผลกระทบต่อความอยากซื้อ อยากได้ของแรงงานเด็กอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ในฐานะแรงงานเด็กไม่ใช่คนที่ได้รับความรู้สึกนึกคิด ย่อมมีศักยภาพที่รู้จักเลือกบริโภค ใช้ประโยชน์และให้ความหมายแก่สิ่งที่บริโภค ตลอดจนใช้จ่ายซื้อหาตามที่ต้องการภายใต้ข้อจำกัดและเงื่อนไขต่าง ๆ ของแต่ละคน ซึ่งคิด รู้สึกและใช้ประโยชน์จากการบริโภค และการบริโภคต่างก็มีความหมายและความสำคัญต่อแรงงานเด็กและครัวเรือนแตกต่างกันออกไป

ในด้านแบบแผนการบริโภคของแรงงานเด็กนั้น ผลการวิจัยพบว่าแรงงานคัดปลาที่มีค่าใช้จ่ายในแต่ละวันทำงานเดินค้ารถ ไปกลับ 20 บาท ค่าใช้บริการห้องสุขาครั้งละ 2 บาท รวมทั้งค่าอาหาร 20 กว่าบาท ในแต่ละวันทำงานแรงงานเด็กคัดปลาที่มีค่าใช้จ่ายประมาณ 40 - 50 บาท ส่วนแรงงานซ่อมอวนนั้นจะต้องเสียค่ารถ 13 บาท รวมทั้งค่าอาหารในแต่ละวันแล้วต้องเสียค่าใช้จ่ายประมาณ 30 - 40 บาท ค่าใช้จ่ายในแต่ละวันทำงานนี้ ในความรู้สึกของแรงงานเด็กแล้วก็นับว่าเป็นค่าใช้จ่ายที่ไม่น้อยทีเดียวเมื่อเปรียบเทียบกับรายได้ โดยเฉพาะแรงงานคัดปลาที่มีรายได้ไม่แน่นอนในแต่ละวัน ถ้าวันไหนมีปลาน้อย ได้ค่าจ้างวันละ 60 - 80 บาท เมื่อหักลบค่าใช้จ่ายที่ต้องจ่ายในแต่ละวันแล้วจะเหลือประมาณครึ่งหนึ่งของค่าจ้างที่ได้มาเท่านั้นเอง การปรับตัวของแรงงานเด็กบางคนในการลดค่าใช้จ่ายตงบ้างนั้นคือการเตรียมอาหารจากบ้าน บางคนก็เลือกซื้ออาหารในหมู่บ้านซึ่งมีราคาถูกกว่าการหาซื้อจากในเมืองหรือที่ทำงาน

การทำงานรับจ้างที่มีรายได้ไม่มากนัก ทำให้แรงงานเด็กให้ความสำคัญกับค่าใช้จ่ายในแต่ละวันเป็นอันดับแรก บนพื้นฐานข้อจำกัดของรายได้ที่น้อยนิด เงินที่หามาด้วยความยากลำบากก็ทำให้ตระหนักถึงคุณค่าของเงิน ในขณะที่งานรับจ้างเป็นงานที่มีรายได้ไม่แน่นอน การเก็บออมไว้ใช้ในยามจำเป็น ในยามไม่มีงานให้ทำ หรือ ไม่สามารถทำงานได้ก็เป็นสิ่งที่แรงงานเด็กให้ความสำคัญในอันดับต้น แต่บางคนก็ใช้จ่ายเกือบหมด ไม่มีการออม การใช้จ่ายของแรงงานเด็กเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้จ่ายประจำวันในเรื่องอาหารการกินและสิ่งที่จำเป็นในแต่ละวัน เช่น สบู่ ยาสีฟัน แชมพูสระผม ผงซักฟอก แต่ขณะเดียวกันในความเป็นผู้หญิงวัยสาว แม้ว่ามีรายได้น้อยก็เป็นเรื่องธรรมดาที่ซื้อของใช้แต่งตัวบ้าง ตลอดจนสินค้าฟุ่มเฟือยอย่างเครื่องสำอาง แป้ง ครีม โลชั่น น้ำหอม ลิปสติก เป็นต้น ก็ซื้อใช้บ้างเช่นกัน

นอกจากนี้ การซื้อเสื้อผ้าก็เป็นความจำเป็นที่แรงงานเด็กเหล่านี้ซื้อหากัน โดยเฉพาะเสื้อผ้ามือสอง การขยายตัวของตลาดสินค้ามือสองทำให้การเข้าถึงแหล่งสินค้า เสื้อผ้าและเครื่องใช้ต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการเปิดตลาดชุมชนบูรณะมิเลประมาณปีพ.ศ. 2542 กลายเป็นแหล่งซื้อสินค้ามือสองและสินค้าต่าง ๆ ที่คนในหมู่บ้านบางปลาหมอบสามารถซื้อสินค้าต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น

การบริโภคเสื้อผ้าหรือสินค้ามือสองต่าง ๆ ของแรงงานเด็กนั้นส่วนหนึ่งเป็นการบริโภคบนพื้นฐานข้อจำกัดของรายได้ เสื้อผ้าหรือสินค้าอื่นส่วนใหญ่เป็นสินค้านำเข้าถูก เสื้อผ้ามือสองจะแบ่งเกรดขายตั้งแต่ระดับแพงกว่าเสื้อผ้าใหม่ตามท้องตลาดทั่วไป จนถึงที่กองขายในราคาตัวละสิบบาทหรือถูกกว่านั้น แรงงานเด็กส่วนใหญ่ซื้อเสื้อผ้ามือสองหรือราคาถูกกว่าท้องตลาดที่พอจะสามารถซื้อหาได้ตามอัธยาศัย แต่ในอีกด้านหนึ่งแรงงานเด็กจะเลือกซื้อเสื้อผ้ามือสองด้วยเหตุผลตามความนิยม โดยเฉพาะเสื้อผ้าที่มีตราและสัญลักษณ์ต่างประเทศที่นิยมในหมู่วัยรุ่น แม้ว่าจะมีราคาแพงกว่าเสื้อผ้าใหม่ที่ขายตามท้องตลาดทั่วไปก็ตาม เป็นสิ่งที่แรงงานเด็กบางคนซื้อหามาให้เช่นกัน

นอกจากนี้ แรงงานเด็กก็ยังใช้จ่ายในการซื้อเครื่องประดับแต่งตัวบ้าง การซื้อเครื่องประดับ โดยเฉพาะเครื่องประดับมีค่า เช่น สร้อยทอง ในทัศนะของแรงงานเด็กบางคนก็เป็นการออมในรูปแบบหนึ่ง เมื่อยามซัดสนขึ้นมาก็เอาเครื่องประดับเหล่านี้ไปขายแลกเปลี่ยนเป็นเงิน ใช้จ่ายซื้อหาสิ่งต่าง ๆ ได้

นอกจากการใช้จ่ายส่วนตัว เสื้อผ้า สบู่ ยาสีฟัน แป้ง เครื่องสำอางตลอดจนเครื่องประดับต่าง ๆ แล้ว แรงงานเด็กบางคนก็มีทรัพย์สินมีค่าที่สามารถใช้ประโยชน์อยู่บ้าง ทั้งที่ซื้อเองและร่วมกันซื้อกับครอบครัว เช่น พัดลม โทรทัศน์ วิทยุ อีกทั้งยังมีส่วนในการรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในครัวเรือนไม่ว่าจะเป็น ข้าวสาร กับข้าว ค่าไฟ แก๊สหุงต้ม และอื่น ๆ อีกอีกปีละ รวมทั้งแบ่งปันให้น้อง ๆ ในแต่ละเดือน ซึ่งมีจำนวนไม่แน่นอนตามแต่ความจำเป็นและกำลังรายได้ที่ความสามารถพอจะช่วยเหลือได้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการบริโภคของแรงงานเด็กอยู่บนพื้นฐานข้อจำกัดของรายได้ที่ไม่มากนัก แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ต้องยอมรับว่าการบริโภคสินค้าในชีวิตประจำวันก็มีพื้นฐานอิทธิพลจากภายนอก ไฟฟ้าที่ขยายลงสู่หมู่บ้าน อิทธิพลและการขยายตัวของสื่อรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะสินค้าในชีวิตประจำวันไม่ว่าจะเป็น แชมพู ยาสีฟัน สบู่ ผงซักฟอก ตลอดจนเครื่องสำอาง น้ำหอม ครีม โลชั่น ลิปสติค ที่มีราคาไม่แพง หาซื้อได้ตามร้านค้าทั่วไปในชุมชนและในเมือง แต่การบริโภคของแรงงานเด็กก็ไม่ได้เป็นการบริโภคด้วยอิทธิพลของสื่อและการขยายตัวของตลาดสินค้าไปเสียทุกอย่าง การบริโภคภายใต้รายได้ที่จำกัดและการเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิด แรงงานเด็กก็เลือกใช้จ่ายจากรายได้และสินค้าที่จับจ่ายซื้อมา โดยมีนัยยะการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

การจับจ่ายซื้อสินค้ามือสองทั้งด้วยเหตุผลมีราคาถูกพอจะซื้อหาได้ตามอัธยาศัย ตลอดจนเป็นการเลือกซื้อเพราะเป็นที่นิยมในหมู่วัยรุ่น แม้จะมีราคาแพงกว่าเสื้อใหม่ตามท้องตลาดบ้าง และการพึ่งพาตลาดสินค้าในเมืองก็ด้วยข้อจำกัดที่สินค้าบางอย่างไม่สามารถซื้อหาได้จากในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้าสวย ๆ ที่กล้าพอจะใส่ออกนอกบ้าน โดยไม่รู้สักอย่างเป็นเสื้อผ้าเก่า หรือ “เสื้อผ้า แบบบ้าน ๆ” การซื้อเสื้อหรือผ้าสำหรับตัดชุดราชนอสวย ๆ ซึ่งเป็นการให้ความสำคัญกับประเพณีของชุมชน อีกทั้งการซื้อแป้ง ครีม โลชั่น น้ำหอม ลิปสติก ตลอดจนเสื้อผ้าหรือเครื่องประดับบ้าง ในความรู้สึกรักใคร่ของแรงงานเด็กก็เป็นเรื่องธรรมดาของความเป็นหญิงสาวที่ต้องการแต่งตัวบ้าง แต่การซื้อใช้สิ่งของเครื่องใช้เหล่านี้ก็อยู่บนพื้นฐานการใช้ประโยชน์และข้อจำกัดของรายได้ อย่างที่แรงงานเด็กกล่าวว่า “ไม่ได้เน้นอะไรมาก” “พอใส่ได้” “ซื้อเป็นบางครั้ง” “ราคาถูก ๆ” หรือ “ไม่แพง” ซึ่งหมายถึงราคาประมาณ สิบ ยี่สิบบาท จนถึงสี่สิบบาท ห้าสิบบาท ตลอดจนการซื้อเครื่องประดับที่มีราคาค่อนข้างแพงอย่างเช่นสร้อยทองหนักสลึง สองสลึง ก็เป็นการใช้ประโยชน์ในรูปแบบการออมทรัพย์ซึ่งสามารถขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินสดใช้จ่ายซื้อหาสิ่งที่จำเป็นอื่น ๆ ได้ในยามที่ขาดเงินขึ้นมา

อภิปรายผล

การศึกษาวิจัยถึงชีวิตของแรงงานเด็กในชุมชนบางปลาหมอ ภายใต้กรอบคิดวิเคราะห์ได้ให้ความสำคัญกับมุมมองของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สืบเนื่องจากการพัฒนา ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาการประมงไทยที่ก่อให้เกิดภาคการประมงพาณิชย์ซึ่งกอบ โภชทรัพย์ากรสัตว์น้ำอย่างเข้มข้นและกว้างขวาง ส่งผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำร่อยหรอ และได้ส่งผลกระทบต่ออาชีพประมงชายฝั่งทำให้จับสัตว์น้ำได้น้อยลง อาชีพประมงไม่มั่นคง ก่อให้เกิดการปรับตัวสู่การทำงานในภาคอื่น ๆ หลากหลายมากขึ้น รวมทั้งส่งผลให้ครัวเรือนมีฐานะย่ำแย่ลงและไม่สามารถส่งบุตรหลานเรียนหนังสือ เป็นแรงผลักดันให้เด็ก ๆ เป็นส่วนหนึ่งของการรับตัวเพื่อการอยู่รอดของครัวเรือน โดยการเข้าสู่แหล่งงานรับจ้างในเมือง โดยเฉพาะงานรับจ้างในภาคที่เกี่ยวข้องกับประมงพาณิชย์ อย่างงานคัดปลาและซ่อมอวน ซึ่งกลายเป็นแหล่งงานดึงดูดแรงงานจากชนบท โดยเฉพาะแรงงานที่มีทักษะต่ำและไม่อาจพึ่งพิงรายได้ในภาคการเกษตรได้เพียงพอ

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างชนบทและเมืองที่ก่อให้เกิดปัจจัยความต้องการแรงงานได้กลายเป็นปัจจัยตอบสนองความต้องการแสวงหางานทำเพื่อความอยู่รอดของครัวเรือน ขณะเดียวกันแหล่งงานในเมืองในภาคต่าง ๆ โดยเฉพาะภาคการประมงพาณิชย์ที่ต้องการแรงงานตอบสนองในกิจการนั้น เป็นปัจจัยผลักและปัจจัยดึงดูดที่ส่งผลต่อการเข้าทำงานรับจ้างของแรงงานเด็กในหมู่บ้าน

บางปลาหมอ ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจ ทฤษฎีการพัฒนาความทันสมัย และทฤษฎีพึ่งพาที่มองว่าความเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในเมืองทำให้เกิดความต้องการแรงงานเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านที่ว่างงานจากการเกษตรจะใช้โอกาสนี้เข้าทำงานในเมืองแสวงหารายได้เพื่อช่วยให้ตนเองและครอบครัวมีฐานะดีขึ้น ในขณะที่ตัวกันแรงงานรับจ้างก็เป็นส่วนหนึ่งของผลกระทบจากการโยกย้าย กอบ โภยทรัพย์ากรจากชนบท โดยสังคมเมืองในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมในเมือง ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ที่เหลื่อมล้ำซึ่งมีสังคมเมืองเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาความเจริญ และภายใต้สภาพที่ชุมชนชนบทมีความยากจนและว่างงาน การเข้าสู่แหล่งงานรับจ้างในเมือง จึงเป็นส่วนหนึ่งของการปรับตัวเพื่อให้เกิดความสมดุลทั้งสังคมเมืองและชนบท ด้วยความมุ่งหวังให้ได้ค่าจ้างและรายได้ที่เพิ่มขึ้น และสอดคล้องกับแนวคิด เศรษฐศาสตร์เสรีนิยมทั้งทฤษฎีการย้ายถิ่นของราเวนสไตน์ (Ravenstien, 1985) แบบจำลองแรงดึงดูด ของไอซาร์ด (Isard, 1960) เลวิส (Lawis, 1954) โทคาโร (Todaro, 1969) และ โบกู (Bogue, 1969) ที่มองว่าความเจริญเติบโตในด้านต่าง ๆ ของสังคมเมืองนั้น ได้กลายเป็นแหล่งงานที่ดึงดูดแรงงานจากชนบทให้เข้ามาทำงานในเมือง ในขณะเดียวกันความคืบหน้าพัฒนาและข้อจำกัดทาง เศรษฐกิจเป็นแรงผลักดันให้แรงงานเข้าสู่แหล่งงานรับจ้างในเมือง และสอดคล้องกับผลการวิจัย ของสถาบันวิจัยสังคม (2526) ที่พบว่าแรงผลักดันทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญต่อการตัดสินใจ ของเด็กที่ออกมาทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทในฐานะที่เมืองมีความเจริญ และเป็นแหล่งงานรับจ้างที่ดึงดูดแรงงานเด็กในชนบทที่มีความยากจน ซึ่งผลักดันให้แรงงานเด็กเข้าสู่ แหล่งงานรับจ้างในเมือง แต่ความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ได้เป็นปัจจัยหลักเพียงแง่มุมเดียว ในความเป็นจริง บริบททางการศึกษาก็เป็นปัจจัยสำคัญที่มีส่วนผลักดันให้เด็กเข้าสู่แรงงานรับจ้าง แม้ว่าผล การศึกษาของนิพนธ์ พัวพงศกร (2544) พบว่าที่ผ่านมาแรงงานเด็กในระบบเศรษฐกิจไทยลด จำนวนลงมาก โดยนโยบายทางการศึกษาและการขยายตัวของ โรงเรียนมัธยมในชุมชนชนบทเป็น สาเหตุสำคัญ แต่ก็เป็นการศึกษาในภาพรวมระดับมหภาค สำหรับหมู่บ้านบางปลาหมอแล้ว บริบททางการศึกษายังเป็นปัจจัยหลักของมูลเหตุแรงงานเด็ก การที่มีเพียง โรงเรียนประถมศึกษา เปิดสอนเพียงถึงระดับประถมศึกษาปีที่สี่ กลายเป็นข้อจำกัดที่ชัดเจน ผู้ปกครองส่วนใหญ่จะให้นุ ตระหลานออกจากโรงเรียนเมื่อจบชั้นประถมศึกษาปีที่สี่เท่านั้น และผู้ปกครองแรงงานเด็กส่วนใหญ่มีความเห็นว่า แม้จะส่งเสริมให้นุ ตระหลานเรียนหนังสือต่อ แต่ก็คงไม่มี โอกาสเรียน ได้สูงเกิน กว่าระดับประถมศึกษาปีที่หก ซึ่งสุดท้ายแล้วก็ต้องออกมาทำงานรับจ้างอยู่ดี

ในขณะที่ครัวเรือนมีข้อจำกัดทางเศรษฐกิจการส่งเสริมบุตรหลานเรียนหนังสือ จึงไม่อาจ คาดหวังถึงอนาคตได้ ก็คิดว่าเป็นการเสียเวลา เสียเงิน ในขณะที่การให้เด็กออกจาก โรงเรียนไป

ทำงาน ครั้วเรือนจะได้ประโยชน์โดยตรงจากการทำงานของเด็ก โดยไม่ต้องรออีก 2 - 3 ปี และ ครั้วเรือนยากจนส่วนใหญ่ก็ตั้งใจส่งบุตรหลานเรียนหนังสือแค่ระดับประถมศึกษาเท่านั้น ตลอดจน ตัวเด็กเองก็ไม่อยากเรียนหนังสือหรือมีความเกียจคร้านอยู่แล้ว ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ ครั้วเรือนส่วนใหญ่ให้บุตรหลานออกจากโรงเรียนไปทำงานรับจ้าง ซึ่งสอดคล้องกับศึกษาของ สายสุรี จุติกุล (Chutikul, 1986) ที่พบว่าเด็กส่วนใหญ่ที่ต้องออกจากโรงเรียนก่อนกำหนด หรือ ไม่ได้เรียนต่อ ในชั้นสูงนั้นเนื่องจากครอบครัวต้องการความช่วยเหลือจากเด็ก และสอดคล้องกับความเห็นของแอนเกอร์ (Anker, 2000 : 259) ที่เห็นว่าเมื่อครั้วเรือนเผชิญหน้ากับทางเลือกระหว่าง งานที่ไม่เป็นอันตรายกับ โรงเรียนที่มีคุณภาพต่ำหรือความเกียจคร้านของเด็ก ครอบครัวและเด็ก อาจจะเลือกงานไม่เป็นอันตราย ซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่ดีที่สุดของเด็ก เมื่อเปรียบเทียบกับ การเรียนที่ มองไม่เห็นอนาคตทางการศึกษาหรือความเกียจคร้านของเด็ก

นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับผลการศึกษาของอรัทัย อาจอ่ำ และ Kerry Richer (2532) ซึ่ง พบว่า แรงงานเด็กส่วนใหญ่ต้องออกจากโรงเรียนก่อนจบการศึกษาภาคบังคับ เนื่องจากครอบครัว ต้องการเงินหรือต้องการแรงงานเด็กเพื่อหารายได้จุนเจือครอบครัว บิคมารดาของแรงงานเด็กเอง ส่วนใหญ่เห็นว่า ไม่มีโอกาสเรียนต่ออีกแล้ว และสอดคล้องกับผลการศึกษาของนิพนธ์ พัวพงศกร (2544) ที่พบว่า ฐานะของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญสุด ที่มีผลต่อการตัดสินใจของพ่อแม่ว่าจะให้ ลูกเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาหรือออกทำงาน ถ้าครั้วเรือนมีฐานะดี ลูกจะมีโอกาสเรียนต่อ หรือ ถ้าต้องการทำงาน เด็กจะตัดสินใจไม่ไปทำงานต่างถิ่น และถ้าพ่อแม่มีปัญหาค่าใช้จ่ายในการส่งลูก เรียน ลูกจะมีโอกาสเรียนน้อยลงและจะต้องออกทำงานต่างถิ่น นอกจากนี้ปัจจัยอื่น ๆ เช่น การศึกษา ของแม่ ถ้าแม่เรียนสูง เด็กยังมีโอกาสทำงานน้อยลง และถ้าในหมู่บ้านมีโรงเรียนมัธยม เด็กจะมี โอกาสทำงานน้อยลง เด็กส่วนใหญ่ออกมาทำงานครั้งแรก โดยผ่านการแนะนำจากญาติพี่น้อง

จากที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าแม้แรงงานเด็กในภาพรวมจะลดลง แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ ว่าแรงงานเด็กยังมีอยู่ โดยเฉพาะในชุมชนชนบทที่ครั้วเรือนมีฐานะยากจนแล้ว แรงงานเด็กเป็นส่วนหนึ่งของการประท้วงประท้วงการอยู่รอดของครั้วเรือน และในบางภาคการผลิตก็ยังคงต้องการ พึ่งพาแรงงานทักษะต่ำและค่าจ้างถูก ซึ่งสวนทางกับเหตุผลที่นักวิชาการสนับสนุนการห้ามใช้ แรงงานเด็ก โดยคำนึงถึงผลกระทบต่อภายนอกเป็นสำคัญ ซึ่งก็คือความสูญเสียที่สังคมโดยรวมจะ ได้รับจากตัวเด็กในด้านความรู้ความสามารถที่จะมีเพิ่มขึ้นจากการศึกษา ดังนั้นที่คณะกรรมการห้ามใช้ แรงงานเด็กโดยสิ้นเชิงจึงไม่อาจเป็นไปได้เพราะครั้วเรือนยากจนยังต้องพึ่งพาแรงงานเด็ก และตัว เด็กเองก็มีความต้องการรายได้ไว้ใช้จ่าย แม้ในสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้วก็ยังมีเด็กทำงานส่ง หนังสือพิมพ์ งานในร้านอาหารในวันหยุดหรือหลังเลิกเรียน ซึ่งสอดคล้องกับที่ไวท์ (White, 1994 อ้างถึงใน สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, ม.ป.ป. : 180 - 184) เห็นว่า กฎหมายการห้ามใช้แรงงานเด็กเป็น

สิ่งที่ไม่สามารถบังคับได้จริงแม้ในประเทศที่พัฒนาแล้ว และในสังคมบริโภคนิยมเด็กต้องการทำงานรับจ้างมาใช้จ่ายในสิ่งที่ตนต้องการ การมองว่างานรับจ้างเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาสำหรับเด็กนั้น เป็นการมองในทัศนะของผู้อื่น อีกทั้งการห้ามเด็กทำงานหารายได้จะก่อให้เกิดปัญหาการว่างงานของเด็ก ในกรณีที่ครอบครัวไม่มีกิจการของตนเอง หากว่าห้ามเด็กทำงานรับจ้างแล้วจะให้เด็กไปทำอะไร เมื่อไม่มีเงินที่พอจะเรียนหนังสือเกินกว่าภาคบังคับได้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความแตกต่างระหว่างชนบทและเมืองและความเสียเปรียบทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนเมือง ตลอดจนความต้องการรายได้ฉุกเฉินเกือบครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เด็กออกไปทำงานรับจ้าง แต่ความเป็นจริงแล้ว การให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านเศรษฐกิจและปัจจัยเชิงโครงสร้างเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เป็นการมองข้ามประเด็นที่ว่ากลุ่มผู้ใช้แรงงานเด็กที่ทำงานรับจ้างคือมนุษย์ที่มีสังคม เครือข่ายและเป้าหมายของพวกเขาเอง แรงงานเด็กรับจ้างไม่ใช่เป็นแค่เพียงผู้เป็นเข้าของและขายแรงงานเท่านั้น หากแต่มีฐานะเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิด พยายามทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเ็นความยากลำบาก ความยากจนของครัวเรือน ข้อจำกัดทางการศึกษาของตนเอง ความเป็นเด็กพิการ รวมทั้งความจำเป็นในการออกไปทำงานหารายได้เป็นของตัวเองและแบ่งเบาภาระของครัวเรือน

ในขณะเดียวกัน แรงงานเด็กก็เป็นมนุษย์ที่เป็นส่วนหนึ่งของครัวเรือนและชุมชน มีความเชื่อมโยงกับเครือข่ายความสัมพันธ์และกลุ่มสังคม และพยายามดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ โดยเฉพาะในแง่ที่ว่าแรงงานเด็กเหล่านี้ พยายามใช้ประโยชน์จากโอกาสทุกช่องทางที่มีอยู่ภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ของตัวเองเพื่อประกอบอาชีพ ไม่ว่าจะเป็นการติดตามผู้ปกครองหรือเพื่อน ๆ ไปทำงานคัดปลา การผลิตข้าวองค์ความรู้ของชุมชนไปทำงานในภาคการผลิตในเมืองหารายได้เป็นของตัวเองอย่างงานซ่อมมอวน การอาศัยช่องทางและโอกาสที่เข้ามาในชีวิตเพื่อเปลี่ยนงานเข้าสู่การทำงานที่คิดว่า ดังเช่นแรงงานเด็กคัดปลาบางคนที่เปลี่ยนงานเป็น ไปถูกจ้างในร้านอาหาร หรือการที่แรงงานเด็กหลายคนคาดหวังกับการเปลี่ยนงานรับจ้างหรืองานอิสระที่คิดว่า เช่น งานขายขนม งานตัดเย็บ งานขายของในร้านหรือห้างสรรพสินค้า รวมทั้งการคาดหวังอยากมีร้านขายของชำเป็นของตัวเอง แม้ว่าเป็นการยากที่จะเป็นไปได้ก็ตาม รวมทั้งการอยากทำงานอื่น ๆ เป็นงานเสริมให้มีรายได้มากขึ้น ตลอดจนการอาศัยความสัมพันธ์เครือข่ายญาติหรือเพื่อนและความใกล้ชิดทางด้านศาสนาและวัฒนธรรมเข้าไปทำงานในประเทศมาเลเซีย เป็นต้น

โอกาสและค่าจ้างในเมืองเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับแรงงานเด็กในครัวเรือนยากจนในชนบท รายได้จากการทำงานรับจ้าง งานบริการและงานอื่น ๆ เป็นสิ่งที่ทดแทนการเสียเปรียบของชุมชนชนบท ไม่เพียงแต่แรงงานเด็กเท่านั้น สมาชิกอื่น ๆ ในครัวเรือนต่างก็มีส่วนทำงานหารายได้นอกภาคเกษตรเป็นส่วนใหญ่เช่นกัน ในขณะเดียวกันหัวหน้าครัวเรือนและสมาชิกคนอื่น ๆ ใน

หลายครัวเรือนก็ยังประกอบอาชีพประมง โดยที่สมาชิกที่ทำงานรับจ้างในเมืองต่างก็มีส่วนทำงานให้กับครัวเรือนเช่นกัน ทั้งนี้เพราะหลายครัวเรือนไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยการทำงานในภาคเกษตรเพียงอย่างเดียว แต่ขณะเดียวกันก็ต้องรักษาฐานการผลิตในภาคเกษตรเช่นกัน ดังนั้นสำหรับครัวเรือนแรงงานเด็กแล้ว ทั้งเมืองและชนบทต่างก็มีบทบาทสำคัญสำหรับการทำงานหารายได้เพื่อการดำรงชีพของครัวเรือน แรงงานเด็กจึงเป็นส่วนหนึ่งของการปรับตัวเพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในชนบท นอกจากนี้สถานะและความเป็นอยู่ของแรงงานเด็กดูเหมือนว่าจะแยกไม่ออกจากฐานะและความเป็นอยู่ของครัวเรือน ตลอดจนระบบการผลิตในภาคการเกษตรในชนบท โดยเฉพาะการประท้วงประท้วงและการปรับตัวเพื่อให้ครัวเรือนดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความผันผวนทางเศรษฐกิจและสังคม

แม้เป็นความจริงที่ต้องยอมรับว่า โอกาสและค่าจ้างในเมือง กลายเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการดำรงอยู่ของสังคมชนบท รายได้จากการทำงานรับจ้าง งานบริการและงานอื่นในเมืองกลายเป็นสิ่งทดแทนภาวะการเสียเปรียบของภาคเกษตร เพราะหลายครอบครัวในชนบทไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยภาคเกษตรอย่างเดียว แต่การเข้าสู่งานรับจ้างนอกภาคเกษตรของแรงงานเด็กในชุมชนเกษตรกรรมหนึ่ง ๆ นั้น ไม่ได้มีลักษณะพึ่งพาและถูกกำหนดโดยอำนาจและอิทธิพลระบบตลาดทุนนิยมเพียงอย่างเดียว การเกิดขึ้นและคงอยู่ของแรงงานเด็กขึ้นอยู่กับการทำงานที่คนพยายามทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน ปัญหาที่เกิดขึ้นและส่งผลกระทบต่อชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นความไม่มั่นคงในการประกอบอาชีพของครัวเรือน ความอึดอัดขัดสนของครัวเรือนที่ไม่สามารถส่งเสียบุตรหลานให้เรียนหนังสือ ความจำเป็นที่สมาชิกต้องช่วยกันทำงาน ความต้องการในด้านการศึกษา ตลอดจนข้อจำกัดจากการพึ่งพาแต่รายได้จากครัวเรือนที่ไม่เพียงพอในการใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน หรือความต้องการซื้อหาสินค้าที่มีราคาค่อนข้างแพง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสว่าง เลิศฤทธิ์ (2535) ซึ่งพบว่ากลุ่มตัวอย่างที่เป็นเด็กพยายามหาโอกาสและช่องทางหารายได้ของตนเองแม้ว่ารายได้ไม่มากนัก แต่ก็ดีกว่าอยู่เฉย ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการพยายามหาทางออกจากข้อจำกัดจากการพึ่งพาแต่รายได้ของครัวเรือน ซึ่งส่วนใหญ่ไม่อาจตอบสนองในการซื้อหาในสิ่งที่แรงงานเด็กอยากได้ โดยเฉพาะสินค้าที่ค่อนข้างมีราคาแพง

อีกประการหนึ่ง ภาวะการทำงานของแรงงานเด็กมีการเปลี่ยนแปลงไปตามจังหวะ โอกาส และช่องทางที่เกิดขึ้นในบริบทของแต่ละที่ แต่ละแห่ง ในแต่ละช่วงเวลา การปรับเปลี่ยนงานเกิดขึ้นตามโอกาสที่สามารถเข้าถึง แรงงานเด็กในหมู่บ้านบางปลาหมอเกือบทุกคนเริ่มทำงานครั้งแรกจากงานตัดปลาตามเพื่อนหรือผู้ปกครอง แรงงานเด็กหลายคนปรับเปลี่ยนงานสู่อาชีพอื่น เช่น การทำงานเป็นลูกจ้างในร้านอาหาร เมื่อโอกาสและช่องทางมาถึง ขณะเดียวกันแรงงานเด็กที่ทำงานก็คลาอยู่ก็คาดหวังกับโอกาสการเปลี่ยนงานที่ดีกว่าบ้าง แม้อาจจะไม่มีโอกาสมากนักก็ตาม และแรงงานเด็ก

หลายคนคาดหวังกับการปรับเปลี่ยนสู่การประกอบอาชีพอิสระ แต่ยากที่จะเป็นไปได้ ทั้งนี้รายได้จากค่าจ้างที่ค่อนข้างจำกัดก็เป็นสิ่งทำให้แรงงานเด็กไม่สามารถลงทุนประกอบอาชีพอิสระอย่างที่หลากหลาย ๆ คนคิดหวังไว้

ในอีกด้านหนึ่ง แม้ในความเป็นจริงแล้ว ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่าแรงกดดันจากภายนอกและกระแสการพัฒนาได้เข้ามาในชุมชนทุกที่ กระแสการบริโภคที่แพร่ขยายเข้าสู่ชุมชนผ่านสื่อ โฆษณาต่าง ๆ มีอิทธิพลต่อความต้องการบริโภคของผู้คน รายได้จากค่าจ้างในเมืองก่อกระตุ้นความต้องการซื้อหาสินค้าต่าง ๆ ไฟฟ้าที่ขยายลงสู่หมู่บ้าน อิทธิพลและการขยายตัวของสื่อรูปแบบต่าง ๆ ตลอดจนถนนหนทางคมนาคมที่สะดวก กลายเป็นปัจจัยเอื้อต่อการสร้างความต้องการและกลายเป็นเครือข่ายกระจายสินค้าแปลกใหม่ ทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็นลงสู่ร้านค้าและชุมชน ความเชื่อมโยงกับตลาดและเศรษฐกิจภายนอกได้เพิ่มความต้องการใหม่ ๆ ขึ้นมา

การปรากฏตัวของสินค้าต่าง ๆ ไม่ว่าจะเห็นเสื้อผ้า แฟชั่นการแต่งกาย อาหาร เครื่องดื่ม และอุปกรณ์ไฟฟ้า ได้ทำให้รูปแบบการบริโภคและความนิยมชมชอบสินค้าเพิ่มมากขึ้น และการบริโภคได้กลายเป็นสาระสำคัญของดำรงชีวิต การกินการใช้เป็น การสร้างความสัมพันธ์และแสดงฐานะความเป็นอยู่ ตลอดจนการสร้างเอกลักษณ์และสิ่งสำคัญในชีวิตของผู้คน การขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศและระบบตลาดการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า โอกาสและช่องทางการเข้าถึงสินค้าต่างประเทศที่เปิดกว้างมากขึ้น การเติบโตของระบบการสื่อสารคมนาคมที่ทันสมัย การพัฒนาเทคนิคและวิธีการ โฆษณาที่ดึงดูดใจ การวางเครือข่ายข้อมูลข่าวสารครอบคลุมไปทั่ว ความคาดหวังและความต้องการอยากมีอยากได้ของผู้คนที่เพิ่มสูงขึ้น การแพร่กระจายของภาพลักษณ์ ตลอดจนรูปแบบชีวิตที่สะดวกสบายและทันสมัยที่แทรกซึมเข้าไปเกือบทุกที่ของชุมชนชนบท วัตถุและภาพโฆษณาที่แพร่ในทุกสื่อทำให้ผู้คนมีความต้องการเพิ่มสูงขึ้น กลายเป็นปัจจัยเอื้อต่อการผนึกเอาชุมชนชนบทรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจของประเทศในบริบทที่กว้างขึ้น

การครอบครองสื่อวิทยุร้อยละ 60 และโทรทัศน์กว่าร้อยละ 70 คริวเรือนของชาวบ้านในหมู่บ้านบางปลาหมอ (ดูตาราง 20) และแม้ครัวเรือนที่ไม่มีโทรทัศน์ก็รับชมตามบ้านญาติหรือร้านน้ำชา นั่น ภาพสินค้าต่าง ๆ ก็มีสวนกระตุ้นการซื้อสินค้าต่าง ๆ ทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็น โดยเฉพาะสินค้าในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นแชมพู ยาสีฟัน สบู่ ผงซักฟอก ตลอดจนเครื่องสำอางจำพวกครีม โลชั่น น้ำหอม ลิปสติค ที่มีราคาไม่แพง หาซื้อได้ตามร้านค้าทั่วไปในชุมชนและในเมือง ซึ่งเป็นปัจจัยเอื้อต่อการผนึกเอาชุมชนชนบทรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจของประเทศในบริบทที่กว้างขึ้น และยังบ่งบอกให้ทราบถึงอิทธิพลของระบบเศรษฐกิจและสังคมภายนอก และการขยายตัวของสินค้าและตลาดโลกที่แทรกซึมและกระจายลงลึกไปในชุมชน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงแบบแผน การดำรงชีวิตและการบริโภคของชาวบ้านที่เกิดขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงนี้ในอีกด้านหนึ่งจะเห็นได้ว่าก่อให้เกิดแบบแผนการบริโภคที่มีลักษณะกระจายตัว และมีโอกาสเข้าถึงสินค้าต่างในวงกว้างมากขึ้น การบริโภคสิ่งของเครื่องใช้ทันสมัย ไม่ได้ถูกจำกัดเฉพาะในหมู่คนในเมืองและคนที่มีฐานะดีในชุมชนต่อไป แต่ในอีกด้านหนึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้จะทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้าน ตลอดจนแรงงานเด็กกลับกลายเป็นวิถีชีวิตสมัยใหม่ และส่งผลให้เกิดการล่มสลายของวัฒนธรรมและชีวิตและความเป็นอยู่แบบธรรมดาสามัญหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “แบบบ้าน ๆ” หรือไม่

ภายใต้กรอบคิดการพัฒนาเศรษฐกิจ ทฤษฎีการพัฒนาความทันสมัยและทฤษฎีพึ่งพาที่ได้กล่าวในตอนแรก ซึ่งให้ความสำคัญกับมุมมองที่ว่าความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก่อให้เกิดการหลั่งไหลของแรงงานภาคเกษตรเข้าสู่สังคมเมือง โอกาสและค่าจ้างในเมืองกลายเป็นสิ่งที่กระตุ้นความต้องการบริโภค ผลจากการพัฒนาให้สังคมก้าวสู่ความทันสมัยซึ่งส่งผลให้ไฟฟ้าขยายลงสู่หมู่บ้าน ถนนหนทางคมนาคมที่สะดวก ตลอดจนอิทธิพลและการขยายตัวของสื่อรูปแบบต่าง ๆ นั้น ได้กลายเป็นปัจจัยเอื้อต่อการสร้างความต้องการและเป็นเครือข่ายกระจายสินค้าแปลกใหม่ ทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็นลงสู่ร้านค้าและชุมชน ความเชื่อมโยงกับตลาดและเศรษฐกิจภายนอกได้เพิ่มความต้องการใหม่ ๆ ขึ้นมา อีกทั้งสังคมเมืองยังมีอำนาจครอบงำชนบท โดยผ่านการสร้างกระแสและอิทธิพลวัฒนธรรมบริโภคนิยมที่เมืองเป็นผู้นำอีกด้วย ทำให้ชาวชนบทตกเป็นเหยื่อของความทันสมัย และการใช้จ่ายเงินสุรุ่ยสุร่ายในเรื่องต่าง ๆ ที่ไม่จำเป็นนั้น แต่ในความเป็นจริงแล้ว แม้ว่าโอกาสงานและการรับรู้ในสิ่งใหม่ ๆ เปิดโอกาสให้แรงงานเด็กและครอบครัวนำเอาประสบการณ์ค่าจ้าง แบบแผน การบริโภคและชีวิตความเป็นอยู่แบบทันสมัยเข้ามาในหมู่บ้าน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนไม่ได้หยุดนิ่ง หากมีการปรับตัวตามสถานการณ์และความจำเป็นที่เกิดขึ้น สิ่งของเครื่องใช้และกระแสวัฒนธรรมจากภายนอกได้แทรกซึมเข้าไปสู่ชุมชนตลอดเวลา ซึ่งส่งผลให้คนต่างเปิดรับสิ่งแปลกใหม่และปรับเปลี่ยนชีวิตความเป็นอยู่ให้ทันสมัยขึ้น แต่ทุกคนต่างก็มีส่วนร่วมในการทำความเข้าใจและให้ความหมาย สัญลักษณ์และเครื่องหมายความทันสมัยโดยผ่านการบริโภคเช่นกัน

การบริโภคของแรงงานเด็ก ก็ไม่ได้เป็นการบริโภคด้วยอิทธิพลของสื่อและการขยายตัวของตลาดสินค้าไปเสียทุกอย่าง แม้ว่ารายได้ที่ค่อนข้างจำกัดของแรงงานเด็กมีส่วนเป็นตัวกำหนดแบบแผนการบริโภคของแรงงานเด็ก ให้จำกัดขอบเขตในการจับจ่ายซื้อสินค้าที่มีราคาไม่สูงมากนัก แต่การบริโภคภายใต้รายได้ที่จำกัดและการเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิด แรงงานเด็กก็เลือกใช้จ่ายและซื้อสินค้าโดยมีนัยยะการใช้ประโยชน์เช่นกัน การใช้จ่ายอันเนื่องมาจากการทำงานในแต่ละวันก็เป็นการใช้จ่ายที่จำเป็น และนับว่าเป็นจำนวนไม่น้อยเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำงานในแต่ละวัน การจับจ่ายซื้อเสื้อผ้ามือสองทั้งด้วยเหตุผลมีราคาถูกพอจะซื้อหาได้ตามอัธยาศัย ตลอดจนเป็นการเลือกซื้อเพราะเป็นที่นิยมในหมู่วัยรุ่น แม้จะมีราคาแพงกว่าเสื้อใหม่ตามท้องตลาดบ้าง และการ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการทำงานรับจ้างทำให้มีรายได้ใช้จ่ายในสิ่งที่ต้องการ แต่การทำงานรับจ้างในเมือง การบริโภคและแบบแผนชีวิตสมัยใหม่ที่เข้ามาในชีวิตประจำวันก็ไม่ได้ปลดปล่อยปัญหาไปทั้งหมด แรงงานเด็กบางคนกล่าวถึงชีวิตการทำงานว่าทำให้มีเวลาสังสรรค์กับเพื่อน ๆ น้อยลง มีเวลาทำงานบ้านน้อยลง และแรงงานเด็กบางคนทำงานจนละเลยการปฏิบัติศาสนกิจที่สำคัญคือการละหมาด ตลอดจนชาวบ้านหลายคนพูดถึงความไม่สบายใจกับภาพที่ปรากฏออกมาจากการแต่งตัวของแรงงานเด็กบางคน ที่แต่งตามสมัยที่ค่อนข้างรักรูปและเปิดเผยสัดส่วน ซึ่งออกจะดูไม่เหมาะสมกับวัฒนธรรมของมุสลิม ทั้งนี้แรงงานเด็กดังกล่าวค่อนข้างถูกละเลยไม่ได้รับการส่งเสริมในการเรียนด้านศาสนาเพิ่มเติมจากการเรียนในระดับศาสนา ซึ่งเรียนในช่วงวัยประถมศึกษาเท่านั้น

และในอีกด้านหนึ่ง แม้ว่าคนในชุมชนมองว่าการที่เด็กทำงานรับจ้างนั้นเป็นเด็กที่รู้จักที่จะขวนขวายหาเงินทำ สามารถพึ่งตนเองและแบ่งเบาภาระของครัวเรือนในภาวะที่ครัวเรือนมีปัญหาทางเศรษฐกิจ แต่สำหรับแรงงานเด็กคัตปลาแล้ว ก็มีคนภายนอกบางส่วนแสดงพฤติกรรมปิดจมูกเมื่อแรงงานเด็กคัตปลาในชุดทำงานเดินผ่านผู้คนในตลาดนัด หรือการที่ผู้ปกครองบางคนกล่าวถึงคนที่คนบางส่วนกล่าวในทำนองดูถูกเด็กทำงานคัตปลาว่า “เหม็น” ตลอดจนการที่ผู้ปกครองบางคนกล่าวว่า “เด็กสาวทำงานคัตปลาเสียเปรียบ มีแต่กลิ่นเหม็น คงไม่มีใครมาสนใจขอลูกสาวหรอก” แม้ว่าคำพูดดังกล่าวอาจจะพูดในทำนองไม่ถือสาระมากนัก แต่จนถึงการประเมิน ดิชมจากคนภายนอกที่มีต่อแรงงานเด็ก โดยเฉพาะแรงงานเด็กคัตปลาที่มีคนบางส่วนมองแรงงานเด็กเหล่านั้นในเชิงลบ ทำงานรับจ้างในงานที่ไม่พึงปรารถนา ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเป็นกลุ่มคนที่ค่อยมีโอกาสในชายขอบของสังคมที่ยังมีพื้นที่ถูกจำกัดโดยคนในสังคมภายนอก

ดังนั้น ความพยายามทำความเข้าใจเรื่องราวชีวิต แรงจูงใจและเป้าหมายอื่น ๆ ของแรงงานเด็กและครัวเรือน จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ทำให้เราเข้าใจได้ว่าแรงงานเด็กไม่ได้ถูกรอบงำด้วยระบบเศรษฐกิจ หรือถูกผลักดันด้วยเป้าหมายและเหตุผลทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่พวกเขาที่ขวนขวายเพื่อบรรลุเป้าหมายของตัวเอง และเพื่อปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นสามารถปรับเงื่อนไขและ โครงสร้างสังคมที่ค่อนข้างจำกัดให้เป็นประโยชน์เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของตนเอง และยังทำให้เข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นและการปรับตัวในการดำรงชีวิต ตลอดจนเข้าใจจุดยืนหรือท่าทีที่มีต่อกระแสการบริโภคสมัยใหม่ที่แทรกซึมลงไปชุมชนในบริบทการพัฒนาประเทศ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้น รวมทั้งทัศนะของผู้คนในพื้นที่และสังคมวงกว้างที่ประเมินดิชมแรงงานเด็กเหล่านั้นอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นควรกล่าวย้ำในที่นี้ด้วยว่า งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยกรณีศึกษา ซึ่งย่อมจะมีข้อจำกัดในการใช้ข้อสรุป หรือผลการศึกษาไปใช้อธิบายปรากฏการณ์คล้ายคลึงกันในที่

อื่น ๆ กล่าวอีกอย่างก็คือข้อสรุปที่ได้จากการศึกษาบ้านบางปลาหมอ อาจจะเป็นผลพวงจากสภาพการณ์ที่ชุมชนนี้กำลังเผชิญกับปัญหาความยากจนรุนแรงมากกว่าชุมชนอื่น ๆ ก็เป็นไปได้ อีกประการหนึ่ง ผู้วิจัยไม่ได้ศึกษาผลกระทบจากการทำงานรับจ้างของแรงงานเด็กที่มีต่อวัฒนธรรมชุมชน โดยตรง ทำให้ไม่สามารถประเมินผลกระทบดังกล่าวได้ แต่ข้อมูลจากการศึกษาเก็บพอสะท้อนให้เห็นว่าในสภาพความยากจนนั้น การที่แรงงานเด็กออกไปทำงานรับจ้างและมุ่งแต่ให้ความสำคัญกับการทำงานหารายได้ ทำให้มองข้ามหรือไม่ค่อยให้ความสำคัญกับความเชื่อ พิธีกรรมศาสนา อันเป็นวิถีชีวิตของมุสลิม แต่กระนั้น สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจควบคู่กัน ไปก็คือ แม้ว่าจะมีแรงงานเด็กหลายคนที่จะเลิการปฏิบัติศาสนกิจประจำวัน แต่ก็ยังมีแรงงานเด็กอีกส่วนหนึ่งยังให้ความสำคัญกับความเชื่อ พิธีกรรมศาสนาและยังประกอบศาสนกิจตามปกติ จึงอาจถือว่าเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลก็ได้

ดังนั้น ภายใต้อัจฉกัตในการศึกษาดังกล่าวข้างต้น การศึกษาวัฒนธรรมความยากจนในชุมชนมุสลิมซึ่งมีเอกลักษณ์ความเป็นพื้นที่เฉพาะ และมีความแตกต่างจากชุมชนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ชุมชนมุสลิม นั้น น่าจะมีพลังในการอธิบายถึงโครงสร้างและวิถีคิดในเชิงวัฒนธรรมที่มีผลต่อความยากจน ตลอดจนผลกระทบต่อวัฒนธรรมและค่านิยมของชุมชนมุสลิมจากการทำงานรับจ้างของแรงงานเด็ก ซึ่งควรได้รับการศึกษาต่อยอด เพื่อที่จะสามารถเข้าใจปัญหาความยากจนและผลกระทบจากการทำงานรับจ้างในชุมชนมุสลิม และแสวงหาแนวทางแก้ปัญหานบนพื้นฐานการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนในสังคมนั้น ๆ ต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ในภาวะที่การพัฒนาประเทศต้องพึ่งพาการพัฒนาเศรษฐกิจ เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่าความเจริญก้าวหน้าในเศรษฐกิจ อุตสาหกรรมและการค้ามีความจำเป็นต่อการเจริญก้าวหน้าของประเทศ และการใช้ทรัพยากรตลอดจนความต้องการทางด้านแรงงานก็เป็นสิ่งจำเป็นในการตอบสนองการพัฒนาประเทศของประเทศที่กำลังพัฒนา ในขณะที่เดียวกันแรงงานเด็กในครัวเรือนที่ยากจนก็ต้องพึ่งพาแหล่งงานในภาคการผลิตนอกภาคเกษตรและการบริการเป็นฐานรายได้ที่สำคัญเช่นกัน ดังนั้น จากผลการวิจัยในเรื่องนี้ผู้วิจัยเห็นควรเสนอแนะดังนี้

1.1 ส่งเสริมการนำกระบวนการผลิตสินค้าจากภาคอุตสาหกรรมในบางขั้นตอนที่ไม่ใช้ทักษะและเทคโนโลยีมากนัก กระจายสู่ชุมชน อาทิ การแปรรูปอาหาร แปรรูปสัตว์น้ำ และการประดิษฐ์ผลิตภัณฑ์จากเศษวัสดุต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อเป็นแหล่งรายได้เสริมกับครัวเรือนและเด็ก ๆ ในชุมชนสามารถใช้เวลาว่างทำงานหารายได้อยู่กับบ้าน โดยไม่ต้องออกจากโรงเรียนกลางคัน

1.2 ส่งเสริมให้ชุมชนใช้ฐานการผลิตที่มีอยู่ก่อให้เกิดรายได้ที่มั่นคงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นที่ดินที่เคยเป็นนาทุ่งและร้างจากการเช่า ถ้าสามารถนำมาใช้เงินไปจัดจ้างการผลิตในอาชีพอื่น เช่น บ่อเลี้ยงปลา ก็จะทำให้ครัวเรือนมีฐานรายได้ที่เพิ่มขึ้น ลดการพึ่งพาแรงงานวัยเด็กจะช่วยลดอัตราเด็กออกจากโรงเรียนกลางคัน

1.3 สำหรับแรงงานเด็กที่ออกจากโรงเรียนกลางคันแล้ว การให้การศึกษาเพิ่มเติมในด้านทักษะอาชีพในงานที่สามารถก่อให้เกิดรายได้เพิ่มขึ้น เป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องให้มีการศึกษาอบรมเพิ่มทักษะและสามารถใช้งานได้จริง เพื่อที่แรงงานเด็กเหล่านั้นจะสามารถนำไปประกอบอาชีพอิสระหรือปรับเปลี่ยนงานที่ดีกว่าได้

1.4 การศึกษานอกโรงเรียนและสถาบันพัฒนาฝีมือแรงงาน จะต้องเข้าไปมีบทบาทในการจัดการศึกษาของชุมชนในการให้การศึกษาเพิ่มเติม เพื่อให้แรงงานเด็กตลอดจนผู้ที่ว่างงานและมีความรู้น้อยได้มีความรู้เพิ่มขึ้น และมีวุฒิบัตรที่สามารถนำไปสมัครงานตามแหล่งงานในภาคธุรกิจการค้าหรืออื่นๆ ได้ ซึ่งจะทำให้สามารถลดการว่างงานได้

1.5 ส่งเสริมทางด้านการศึกษาให้เกิดผลต่อปรับเปลี่ยนทัศนคติทางการศึกษาแก่ผู้ปกครองและเด็ก ให้คำนึงถึงผลประโยชน์จากการศึกษาระยะยาว ซึ่งจะสร้างแรงจูงใจให้ผู้ปกครองส่งเสริมบุตรหลานเรียนหนังสือสูงขึ้น

1.6 ชุมชนจะต้องเข้าไปมีส่วนในการจัดการศึกษาให้ความรู้ด้านศาสนาแก่แรงงานเด็กเพิ่มขึ้น ทั้งนี้แรงงานเด็กส่วนใหญ่จะเรียนแค่ระดับ 'ดาดีกา' ซึ่งเรียนในวัยที่เด็กเรียนในระดับชั้นประถมศึกษาเท่านั้น ทำให้แรงงานเด็กมีความรู้ด้านศาสนาน้อย ซึ่งหลาย ๆ คนไม่ให้ความสำคัญในกิจกรรมศาสนา ทำงานจนละเลยการปฏิบัติศาสนกิจ การให้การศึกษาทางศาสนาเพื่อที่แรงงานเด็กจะได้เติบโตอย่างมีทักษะการดำรงชีวิตในกรอบศีลธรรมอันดีของศาสนา เป็นมุสลิมที่พึงประสงค์ของสังคม

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยต่อไป

การศึกษาวิจัยชีวิตแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งปัตตานี นี้เป็นการศึกษาเฉพาะชุมชนเดียวและมีข้อจำกัดหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มตัวอย่างที่เข้าถึงได้เฉพาะเพศหญิง และเป็น

แรงงานที่ทำงานคัปปา ซ่อมรถ และทำงานในร้านอาหาร ซึ่งส่วนใหญ่ทำงานในเมืองปัตตานี ผู้วิจัยเห็นว่า มีข้อควรเสนอแนะในการศึกษาวิจัยต่อไปดังนี้

2.1 ควรมีการศึกษาแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งอื่น ๆ ทั้งในชุมชนประมงชายฝั่งอ่าวปัตตานีและในพื้นที่ชายฝั่งอื่น ๆ ของจังหวัดปัตตานี ที่มีบริบทของชุมชนที่หลากหลายแตกต่างกันออกไป ซึ่งสามารถนำมาเป็นข้อเปรียบเทียบและได้องค์ความรู้ในภาพรวมของแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งปัตตานีในภาพกว้าง และมีครอบคลุมมากขึ้น

2.2 กลุ่มตัวอย่างในการศึกษาวิจัย ควรจะครอบคลุมทั้งเพศชายและหญิง และทำงานในภาคการผลิตที่หลากหลาย รวมทั้งแรงงานเด็กในชุมชนประมงชายฝั่งที่ทำงานในประเทศมาเลเซีย ซึ่งมีบริบทที่แตกต่างกับแหล่งงานในตัวเมืองปัตตานี อันจะทำให้มีความหลากหลายและเข้าใจถึงวิถีชีวิตของแรงงานเด็กตลอดจนผลกระทบต่าง ๆ ได้ครอบคลุมมากขึ้น

2.3 ในการศึกษาวิจัยชุมชนมุสลิมที่ต้องศึกษากลุ่มตัวอย่างที่เป็นเพศหญิงแล้ว ถ้าผู้วิจัยหรือผู้เก็บข้อมูลเป็นผู้ชายควรมีผู้ช่วยที่เป็นผู้หญิงร่วมเก็บข้อมูลด้วย ซึ่งจะสามารถก่อให้เกิดความไว้วางใจ ไม่เหนียมอาย กล่าวในการให้ข้อมูลตลอดจนป้องกันการครหาในประเด็นผู้สาวอีกด้วย